

Turg'unova Munavvaroy

Andijon davlat pedagogika institute Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim 406-gruh talabasi

Annotatsiya: Bu yozma nutqni to'g'ri tashkil etish, matnning mantiqiy tuzilishini ko'rsatish va ma'noni aniq yetkazish uchun xizmat qiladi. Tinish belgilarining vazifasi, ularning gap ma'nosini aniqlashtirishdagi roli va turli xil hollarda qo'llanilishi tahlil qilingan. Ishda nuqta, vergul, undov belgisi, savol belgisi va boshqalar kabi asosiy tinish belgilarining gap ichidagi o'rni va foydalanish qoidalarini misollar bilan ko'rsatilgan. Shu orqali o'quvchilar tilni to'g'ri va aniq ifodalashga o'rgatiladi.

Kalit so'zlar: Tinish belgisi va gap ichida qo'llanish, nuqta va vergul, undov belgisi va savol belgisi, to'g'ri ifodalash va matn aniqligi.

O'zbek tilida ayrim tinish belgilari o'rtasida sinonimik munosabatlar mavjudligi, bu munosabat ularning matnda biri o'rnida ikkinchisining qo'llanishi orqali yuzaga kelishi yoritilgan. Unda tinish belgilarining qo'llanish usuli va tartibi hamda tinish belgilari tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog'liqligi haqida fikr bildirilgan. Ushbu maqolada ayrim tinish belgilarining biri o'rnida ikkinchisini qo'llash amaliyoti mavjudligi, ammo bu amaliyotdan foydalanaverish hamma vaqt ham kutilgan natijani beravermasligi faktik misollarda aks ettirilgan.

Punktuatsiya, tinish belgilari: vergul, qo'sh tire, qavs, stilistika, ekspressiv sintaksis, punktuatsiyaning mantiqiygrammatik, uslubiy va farqlash tamoyillari. Tinish belgilari yozma matndagi gap bo'laklari, gapning ayrim qismlari va gaplarning o'zaro turli sintaktik munosabatlari (birikishi—soedinenie, bo'linishi —otdelenie, ajralishi—obosoblenie, ayrilishi — vdelenie kabilar) ni ko'rsatish uchun qo'llanadi. Tinish belgilari - muayyan tilda yozma nutqni to'g'ri, ifodali, mantiqli bayon qilishda, uni ixchamlashda, yozma nutq qismlari (bo'laklari)ning o'zaro mantiqiy grammatik munosabatlarini ko'rsatish uchun xizmat qiladigan muhim grafik vositalar. Tinish belgilari markaziy, asosiy belgilar tizimiga (harflar va tinish belgilari) mansub bo'lib, u qo'shimcha, yordamchi belgilar tizimidan (raqamlar, turli fanlarga oid ilmiy belgilar, bosmaxona belgilari) ma'lum jihatlari bilan farq qiladi. Tinish belgilari ning yozuvda qo'llanishi o'ziga xos tizimga ega. Bu tizim — Tinish belgilari miqdori, qo'yilish tartibi va qo'llanish prinsiplari yig'indisi — punktuatsiyani vujudga keltiradi. Bular yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) xamda til birliklari (so'zlar, morfemalar) bilan ko'rsatish mumkin bo'lmagan turlicha fikriy munosabatlar va psixologik holatlarni ifodalashda ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, yozma nutqning tushunilishini osonlashtiradi. Tinish belgilari ning asosiy vazifasi nutqning mazmunini bo'linishini ko'rsatish, shuningdek, uning sintaktik tuzilishi va intonatsion jihatini aniqlashga yordam berishdir.

1. Hozirgi o'zbek yozuvida Tinish belgilari soni 10 ta: nuqta, so'roq belgisi undov belgisi, vergul, qavs, tire, ko'p nuqta, nuqtali vergul, qo'shtirnoq, ikki nuqta. Ularning

aksariyati 19-asr 2-yarmida ayrim gaz. va toshbosma kitoblarning nashr etilishi bilan paydo bo'lgan. O'rta asrlar VII asrda Sevilyalil Isidor bu tizmini takomillashtirdi. X-XIV asrlarda esa so'roq va undov belgilarining ilk ko'rinishlari paydo bo'ldi.

Tinish belgilari o'z vazifasiga ko'ra, 2 ga bo'linadi: a) chegaralovchi Tinish belgilari — muayyan sintaktik tuzilmaning yoki umuman gapning chegarasini bildirish, biron-bir gap bo'lagini intonatsion mazmuniy jihatdan ajratib ko'rsatish, nutq qaratilgan shaxs yoki predmet nomi qamrab olingan, shuningdek, yozuvchi (so'zlovchi)ning subyektiv munosabati ifodalangan sintaktik tuzilma chegarasini ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi qavs, qo'shtirnoq, yagona qo'shaloq belgi sifatida qo'llanuvchi vergul, ayni shu vazifadagi tire; b) ajratuvchi Tinish belgilari — mustaqil gaplarni, ularning qismlari (bosh va ergash gaplar, bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplarning predikativ qismlari)ni, gapning uyushgan bo'laklarini, birgalik ergashishli qo'shma gaplarni, gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlarini, nutqning bo'linganligini ko'rsatuvchi: nuqta, so'roq va undov belgilari, vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire, ko'p nuqta. Ba'zi tinish belgilari ham chegaralash, ham ajratish vazifalarini namoyon eta oladi. Tinish belgilari tuzilish jihatdan ham 2 ga bo'linadi: a) bir elementli tinish belgilari — vergul, tire, nuqta; b) ko'p elementli Tinish belgilari Bu guruh, o'z navbatida, 2 elementli (so'roq va undov belgilari, ikki nuqta, nuqtali vergul, qavs), 3 elementli (ko'p nuqta) va 4 elementli (qo'shtirnoq) Tinish belgilari ga ajraladi. Qo'llanish o'rniga ko'ra, Tinish belgilari 3 guruhga bo'linadi: gap oxirida qo'llanadigan Tinish belgilari (nuqta, so'roq va undov belgilari), gap o'rtasida qo'llanadigan Tinish belgilari (vergul) va aralash, ya'ni gapning turli o'rinlarida qo'llaniladigan Tinish belgilari (tire, ikki nuqta, qo'shtirnoq, qavs, kup nuqta). Tinish belgilari ning qo'llanish usuli va tartibi mantiqiy grammatik, uslubiy va differentsiatsiya (farqlash) prinsiplari asosida belgilanadi. Tinish belgilari o'rtasida sinonimik munosabat mavjud. Ammo bu sinonimik munosabat har qanday o'rin almashinishlardan farqlanishi kerak, degan fikrdamiz. Mana masalan: Oyog'iga qizil saxtiyon etik, ustiga ko'k movut chakmon kiyib, belini kumush kamar bilan bog'lagan, boshiga esa qunduz telpak kiyib, uchiga qizil popiltiriq taqib olgan (bu popiltiriq amirlik alomati edi) amir Sulton Jondor tarxon ichkariga kirmoqchi bo'lib bir qadam bosdi-da, ikkilanib to'xtadi (O.Yoqubov. "Ulug'bek xazinasi"). Gapdagi muallif izohi sifatida keltirilgan kiritma har ikki tomondan qavs – () bilan ajratilgan yoki o'rab olingan. Bu belgini bema'lol tire – (–) yoki vergul – (,) bilan bema'lol ajratish mumkin [Bu qo'llanishlarni odatdagi vergul, tire, qavsning ishlatilishidan farqlash maqsadida qo'sh vergul, qo'sh tire, qo'sh qavs tarzida ham ishlatadi]. Xo'sh, bu kabi almashinishlar gapning mazmuniga yoki ifoda ottentakiga qanday ta'sir ko'rsatadi? Bizningcha, hech qanday! Bunday paytda bu har uchala tinish belgisi gapning grammatik qurilishi uchun xizmat qilayapti, xolos. Ma'no ottentaklarini farqlash vazifasini zimmasiga olmayapti. Shunday bo'lgandan keyin, ularni sinonimik tinish belgilari deb bo'lmaydi. Bu qo'llanishlarda biron-bir stilistik farqlanishlar sezilmaganligidan keyin ularni mutlaq sinonimlar yoki dubletlar tarzida qarash to'g'ri bo'ladi, deb o'ylaymiz. Chunki ular bu almashinishlarning barchasida bir xil semantik mazmunga ega va bir xil grammatik vazifani ado etmoqda.

Tinish belgilarning yozma nutqda qo'llanishiga oid barcha funktsiyalarni alohida-alohida ko'rsatmay, ularga xos umumin tomoplarni va yozma nutq jarayonida ko'proq uchraydigan holatlarni ta'kidlash bilan cheklanamiz. Tinish belgilari yozma tekstdagi mazmunni (ma'noni, fikrni) apiq pfodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: «Sho'rim kursin! Shahodat! Kel! (Oybek) Birinchi gapda his-hayajon, ikkinchisida undov, uchinchisida buy-ruq ma'nosi ifodalangan. Tinish belgilari, butun gapga xos umumiy mazmuniy munosabatlarni ifodalabgina qolmay, gap qismlariga xos - semantik munosabatlarni ham bildirish xususiyatiga egadir: Bolamga yana bir til tegdir — soqolingni bittalab yulaman, och arvoh (Oybek) It huradi — karvon o'tadi. (Maqol) Shu yo'l bilan bordik — yetdik murodga, She'rimiz kasb etdi balog'at, kamol. (Uyg'un) Keltirilgan qo'shma gaplarniig birinchisida shart, ikkinchisida ziddlik, uchinchisida sababnatija munosabatlari ifodalangandir. Bunda tire qo'shma gapni tashkil etuvchi gaplar orasidagi turli semantik aloqalarni (ma'nolarni) anglatishiga qaramay, bir sintaktik vazifani — gaplarning birini ikkinchisidan ayirish vazifasini bajarayotir. Bir tinish belginiig bunday turln ma'poda ishlatilishi punktuatsion polisemiya sanaladi. Bir tinish belgining turli xil funktsiyani bajarishi esa punktuatsion omonimiya hisoblanadi. Ba'zan gaplardagi mazmun murakkab bo'ladi. Bunday choqlarda tinish belgilari qo'sh qo'llanadi: Chambarchas payvandmi shunchalar mehri?! (F.Usmonova) Tinish belgilari yozma tekstdagi gap bo'laklari, gapning ayrim qismlari va gaplarning o'zaro turli sintaktik munosabatlari (birikishi—soedinenie, bo'linishi —otdelenie, ajralishi—obosoblenie, ayrilishi — vdelenie kabilar) ni ko'rsatish uchun qo'llanadi. Masalan: Onam, opam, akam, bobom, buvim va men—hammiz ayvonda dastgurxon atrofida davra qurganmiz. (O.) Opam Karomat—hali paranjisiz yosh qiz—maktabdan qaytadi. Birinchi gapda uyushiq bo'laklar biri-ikkinchisidan vergul vositasida, ikkinchi gapda esa izohlovchi (hali paranjisiz yosh qiz) tire vositasida ajratilgandir. Verul belgilarining qator - ikki yoki undan ortiq qo'llanilishi, asosan, gap oxirida, ba'zan gap boshi yoki o'rtasida ham kuzatilib, u bilan bog'liq ayrim holatlar kuzatish mumkin. Masalan: [vergul + tire] – "Kamtarlik, - deydi Hamid Olimjon, - donolik yo'lining boshlanishi" yoki [vergul + tire + ko'p nuqta] - Xalos, xalos, - dedi mufti, - ...ammo mulla Abdurahmon mulohazasining qiymati shundakim, Sultonali muammosini tez hal qilsa bolur. (A.Qodiriy) [qo'shtirnoq + vergul + tire] - "Or-nomus uchun kurash bolalikdan boshlanadi", - deydi Tog'ay Murod. [so'roq + undov + qavs + vergul] - Undan ko'nglimni tamom sovitib yuboradigan xususiyatni atayin izlagan damlarim bo'idi, shunday xususiyatni topguday bo'lsam, oramizdagi inja munosabatiarga barham berilishiga bahonayi sabab bolarmikan degan xayollarda yurgan paytlarim bo'ldi, biroq izlashlar-izlanishlarning bari behuda ketdi (Shu emasmi iztirobiarimizning ilohiyligi?!), yo'q, behuda ketdi desam yolg'on aytgan bo'laman. (X.Do'stmuhammad) [so'roq + undov + ko'p nuqta + qo'shtirnoq + qavs + vergul] - Yozuvchining bu fikri ("Qaydasan go'zalim?!"), dunyoqarashi uning yaxshi niyatda ekanini ko'rsatadi [4]. Xulosa qilib aytish mumkinki, vegul tinish belisi pragmatik jihatdan yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi

yozuv orqali amalga oshiriladigan ijtimoiy aloqa-aralashuvni to'g'ri ta'minlash va yozma nutqdagi maqsad, mazmun va ma'noni aniqlashtirish, farqlash hamda yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ko'rsatib berish uchun ahamiyatli bo'lsa, grammatik jihatdan esa gap qurilishini aniq belgilash - gap bo'laklari, sodda yoki qo'shmaligi, uyushiq bo'laklar, ajratilgan bo'laklar, undalma, kiritmalar, bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasidagi munosabatni ko'rsatish, muallif va ko'chirma gaplarni ajratish, yozma nutqni ixcham va ravon bayon qilish uchun ahamiyatlidir. Punktuatsiya va ohang ikki xil nutq turiga xos mustaqil kategoriyalar bo'lib, bir-biriga teng kelmaydi, punktuatsiya intonatsiyaning yozuvdagi ifodasi emas. Ularning o'zaro aloqadorligi haqida gapirilganda ohangning gapdagi darajasi hisobga olinadi. Punktuatsiya va intonatsiya munosabati alohida tadqiq manbai bo'lib, eksperimental o'rganishni talab etadi. Hozirgi kunda punktuatsiyaning roli ortib, uning funksiyasi va qo'llanish doirasi kengayib bormoqda. Bu hodisa respublikamizda matbaachilik, matbuot va nashriyot ishlarining keng rivojlanishi, o'zbek yozuv madaniyatining taraqqiy etishi, kishilar savodxonligining oshishi va ularning o'z amaliy faoliyatlarida nutqning barcha formalaridan foydalana olishlari, adabiy til ta'sirining kengayishi, adabiy til funksional stillarining paydo bo'lishi va takomillashuvi- nutq madaniyatining keng ko'lamda ravnaq topishi va o'sishi bilan izohlanadi. Punktuatsiyaning tilshunoslikning boshqa sohalari: sintaksis, orfografiya, grafika bo'limlari, shuningdek, adabiyotshunoslik, kompyuter lingvistikasi fanlari bilan hamkorlikdagi taraqqiyoti davomida oydinlashib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduraxmonov G'. Punktuatsiya o'rganish metodikasi, Toshkent, 1968
2. Б л о к А. Собр. соч. в 8 т. Т В. – М.–Л., 1962.
4. Валгина Н.С. Необычное. в обычном. Заметки о пунктуации А.Русская речь, 1979,
5. Nazarov .K , Egamberdiyev . O'zbrk tili imlo qoidalari.
6. Abdurakhmonova N., Alisher I. and Toirova G., "Applying Web Crawler Technologies for Compiling Parallel Corpora as one Stage of Natural Language Processing," 2022 International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Diyarbakir, Turkey, 2022,
7. Toirova G., Yuldasheva M., Elibaeva I. Importance of Interface in Creating Corpus.